✓ ध्वन्यालोक-प्रतिपादितं ध्वनिस्वरूपं प्रतिपादनीयं स्वभाषया।

♣ ध्वन्यालोकः

काव्यालोकेति नाम्नापि प्रसिद्धोऽयं ध्वन्यालोकग्रन्थः। कारिका-वृत्तिनामकेन भागद्वितयेन विभक्तस्यास्य ग्रन्थस्य एककर्तृकत्वं भिन्नकर्तृकत्वं वेत्येतद्विषये विदुषां वर्तते महती विप्रतिपत्तिरद्यत्वेऽपि। केचन पण्डिता मन्यन्ते यत् कारिकाभागस्य प्रणेता खलु सहृदयनामा कश्चन आनन्दवर्धनादपि प्राचीन आचार्यप्रवरः इति ध्वन्यालोके बहुशः कारिकायां तथा च वृत्तौ सहृदयपदस्योल्लेखोपलम्भत्वात्। परं नैतत् समीचीनतामाधत्ते --- 'येषां काव्यानुशीलनाभ्यासवशाद् विशदीभूते मनोमुकुरे वर्णनीयतन्मयीभवनयोग्यता तेऽत्र हृदयसंवादभाजः सहृदयाः' इति प्रथमोद्योतस्थायां लोचनव्याख्यायां तथा च 'वैयटिका एव हि रत्नतत्त्वविदः, सहृदया एव हि काव्यानां रसज्ञाः' इति तृतीयोद्योतस्थे वृत्तिग्रन्थे काव्यभावनावासितान्तःकरणेषु रसज्ञेषु एव सहृदयशब्दस्य रूढित्वप्रदर्शनात्। अपि च, अर्वाचीनालङ्कारग्रन्थेष्वपि ध्वन्यालोकस्य कर्तृत्वेन आनन्दवर्धनस्यैव नामोल्लेखनात् कारिकावृत्त्यात्मकस्य सम्पूर्णस्यापि ध्वन्यालोकग्रन्थस्य एक एव प्रणेता, स खलु निश्चयेन आनन्दवर्धनाचार्य इति निश्चप्रचम्।

♣ आचार्यः आनन्दवर्धनः

भारतीये अलङ्कारसाहित्ये काश्मीरवास्तव्यस्य राजानकानन्दवर्धनाचार्यस्य ध्वनितन्त्रप्रकाशको ध्वन्यालोकग्रन्थो नवीनप्रस्थानप्रवर्तकत्वेन सर्वैरेव विद्वद्भिः समस्वरेणाङ्गीकृतः। राज्ञोऽवन्तिवर्मणः समये एव कश्मीरप्रदेशे स खल्वाचार्य आनन्दवर्धनो विद्यमानो बभूव। तथाहि महाकविना कल्हणेन तदीये राजतरङ्गिणीग्रन्थे स्पष्टमेवोद्घोषितं ---

"मुक्ताकणः शिवस्वामी कविरानन्दवर्धनः।
प्रथां रत्नाकरश्चागात् साम्राज्येऽवन्तिवर्मणः।।" इति।

पण्डितराजो जगन्नाथोऽपि आनन्दवर्धनाचार्यस्य परमप्रामाणिकत्वमभिहितं ---

'ध्वनिकृतामालङ्कारिकसरणिव्यवस्थापकत्वात्' इत्युक्तेः।

अभिनवगुप्तपादेनापि तदीये लोचने आनन्दवर्धनः कविविद्वत्सहृदयचक्रवर्तीति सश्रद्धमुल्लिखितम्। किं बहुना, ध्वनिसिद्धान्तं दूषयितुकामेन व्यक्तिविवेककृता राजानकमहिमभट्टेनापि ध्वनिकारस्य प्रशस्तिरुपनिबद्धा ---

"इह सम्प्रतिपत्तितोऽन्यथा वा ध्वनिकारस्य वचोविवेचनं नः।
नियतं यशसे प्रपत्स्यते यन्महतां संस्तव एव गौरवाय।।" इति।

प्रख्यातविदुषा पि. भि. काणे-वर्येणापि काव्यशास्त्रे ध्वन्यालोकस्य महनीयं स्थानं वर्णयितुकामेनोच्यते --- 'The Dhvanyāloka is an epoch-making work in the history of Alaṅkāra Literature. It occupies the same position in the Alaṅkāraśāstra as Pāṇini's sūtras in grammar and the Vedāntasūtras in Vedānta.' इति।

♣ ध्वनिस्वरूपव्याख्यानम्

ध्वनेः स्वरूपवर्णनावसरे राजानकानन्दवर्धनेन यदुक्तं ---

"यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ।
व्यङ्क्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः।।"

--- इत्यत्र प्रभाकर्त्रा विष्णुपदभट्टाचार्येण सुतरामेव सरलया संस्कृतगिरा लक्षणस्थपदानां व्यावृत्तिप्रदर्शनपुरःसरं प्रतिपदमर्थाः सम्यक् प्रकाशिताः। अस्य लक्षणस्य व्याख्यायां तेन यदुक्तं तत्त्वत्रोद्धरामि प्रसङ्गसङ्गत्या ---

"स काव्यविशेषः सूरिभिर्ध्वनिरिति कथित इति मुख्यं वाक्यम्। अत एव अस्यां कारिकायां विशिष्टस्य कस्यचिदेव काव्यस्य, न तु काव्यमात्रस्य ध्वनिरिति संज्ञा प्रतिपाद्यते। कीदृशः स काव्यविशेषः इति अन्यस्मात् काव्यप्रकारात् अस्य व्यावृत्तिप्रदर्शनार्थं विशेषणत्वेन अवान्तरवाक्यमुपन्यस्यते --- यत्र अर्थः शब्दो वा उपसर्जनीकृतस्वार्थौ तमर्थं व्यङ्क्तः इति। यत्र यस्मिन् काव्यविशेषे अर्थः वाच्यविशेषरूपः शब्दः वाचकविशेषः। वा-शब्दोऽत्र समुच्चयार्थो द्रष्टव्यः। व्यङ्क्तः इति द्विवचनश्रवणात्। न तु विकल्पार्थः। तथा सति व्यनक्ति इति एकवचनं स्यात्। कीदृशोऽर्थः कीदृशश्च शब्द इत्याह --- उपसर्जनीकृतस्वार्थौ इति। अनुपसर्जनः उपसर्जनः कृतः इति अभूततद्भावे च्विप्रत्यये उपसर्जनीकृत इति रूपम्। स्वश्च अर्थश्च इति स्वार्थौ। स्वशब्देन प्रथमोद्दिष्टस्य अर्थस्यैव परामर्शः, अर्थशब्दस्य च अनन्तरोद्दिष्टेन शब्देनैव अन्वयः। उपसर्जनीकृतौ स्वार्थौ याभ्यां तौ उपसर्जनीकृतस्वार्थौ। अर्थात् अर्थः उपसर्जनीकृतः स्वः शब्दश्च उपसर्जनीकृतार्थ इति यथासंख्यमन्वयः पर्यवस्यति। यत्र अर्थः वाच्यविशेषरूपः स्वमात्मानं गुणीकरोति तत्र अर्थस्य उपसर्जनीकृतस्वत्वम्। शब्दश्च यत्र अर्थमर्थात् स्ववाच्यभूतं गुणीकरोति तत्र शब्दस्यापि उपसर्जनीकृतार्थत्वं भवति। उपसर्जनशब्दस्य अप्रधानपर्यायत्वं द्रष्टव्यम्। ईदृशौ शब्दार्थौ यत्र यस्मिन् काव्यविशेषे। यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् स काव्यविशेष इति तच्छशब्देन च काव्यविशेषस्यैव परामर्शो भवितुं युक्तः। तमर्थमित्यत्र तच्छब्देन पूर्वोद्दिष्टं प्रतीयमानरूपमेवार्थं परामृशति -- सोऽर्थस्तद्व्यक्तिसामर्थ्येत्याद्यासु तच्छब्देन यथा। वस्त्वलंकाररसादिरूपस्त्रिविधोऽपि प्रतीयमानोऽर्थोऽत्र तच्छब्देन परामृश्यते। तमर्थं प्रतीयमानरूपं व्यङ्क्तः अर्थात् व्यञ्जनावृत्या बोधयतः न तु अभिधया, न वा लक्षणया, न वा तात्पर्येण, नापि केनचित् प्रमाणान्तरेण अनुमानार्थापत्त्यादिना। स काव्यविशेषः ध्वनिरिति सूरिभिः विद्वद्भिः काव्यतत्त्वार्थविद्भिःसहृदयैः कथितः व्यपदिष्ट इति कारिकार्थः।" इति।

अधुना प्रश्नः समुपैति यत् प्रतीयमानार्थसद्भावमात्रेणैव किं काव्यस्य ध्वनिरिति व्यपदेशः सम्भवी? तत्र समाधानं वक्ति प्रभाकृत् यन्न, यत्र वाच्यार्थापेक्षया तस्य रसादिरूपस्य प्रतीयमानार्थस्य निरतिशयं चमत्कारित्वं, तत्रैव ध्वनिकाव्यव्यपदेशो भवेदिति। प्रतीयमानार्थापेक्षया यत्र वाचकानां शब्दानां तद्धर्मभूतगुणालंकारादीनां वा, वाच्यानामर्थानां तद्धर्मभूतगुणालंकारादीनां वा चारुत्वोत्कर्षः सहृदयानामनुभवगोचरः, तत्र न ध्वनिकाव्यत्वम्। तत्र तु तस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यमिति व्यपदेशः ध्वनिकृतामभिप्रेतः काव्यस्य ध्वनि-गुणीभूतव्यङ्ग्यौ इति द्विविधभेदोक्तेः। एतदेव स्पष्टीकरोति प्रभाकारः ---

"काव्यस्य तावद् द्वौ भेदौ ध्वनिकृद्भिरङ्गीकृतौ --- ध्वनिः गुणीभूतव्यङ्ग्यश्चेति। यत्र प्रतीयमानस्य सद्भावः, तत्कृतं च चमत्कारित्वं सहृदयैरनुभूयते तत्रैव काव्यव्यपदेशो भवति। तस्य च द्वैविध्यं सम्भवति -

-- यत्र प्रतीयमानस्य प्राधान्यं, वाच्यस्य च गुणीभावः, स एकः प्रकारः। तस्य ध्वनिरिति संज्ञा। तस्यैव लक्षणं निरूप्यते --- यत्रार्थः शब्दो वेति। यत्र तु प्रतीयमानापेक्षया वाच्यस्यैव चारुत्वातिशयः सहृदयानुभवगोचरः, स द्वितीयः प्रकारः। तस्य च गुणीभूतव्यङ्ग्य इति संज्ञा। एतत्प्रकारद्वयातिरिक्तः खलु नास्ति काव्यस्य अन्यः कोऽपि तृतीयः प्रकारः।" इति।

अत्रापि प्रश्नः समुपैति यत् शब्दार्थालंकाराणां प्राधान्येन यत्र चित्रकाव्यव्यपदेशो भवति तत्र किं ध्वनिमतानुसारिणां नये काव्यव्यपदेशो न भवेदिति? तत्र प्रभा समाधानं प्रददाति यन्न, तादृशस्थलेषु यदि कथञ्चित् काव्यव्यपदेशः स्यादपि स तु गौण इति मन्तव्यम्। आनन्दवर्धनेनापि वृत्तिग्रन्थेऽभाणि ---

'न तन्मुख्यं काव्यम्, काव्यानुकारो ह्यसौ।' इति।

प्रभाकारो विष्णुशर्मा व्याख्यायामुदाहरणमुखेन विषयमिमं स्पष्टीकरोति ---

'यथा अश्वानपकारो नाश्वः तथैव न काव्यानुकारः काव्यम्। अनुकारस्य मुख्यत्वायोगात्।' इति।

कारिकास्थ-व्यङ्क्त-पदस्य व्याख्यानावसरे व्यञ्जनावृत्तिरेवाश्रयणीयेति तेनोक्तम्। ततो व्यञ्जना नाम किमिति प्रतिपादयितुकामः स ब्रूबते ---

"व्यञ्जना तावत् एतद्व्यापारत्रयातिरिक्ता तुरीया शक्तिः शब्दगता अर्थगता च। यत्र शब्दः अर्थश्च उभावपि व्यञ्जनावृत्त्या वाच्यलक्ष्यातिरिक्तं प्रतीयमानमर्थं प्राधान्येन प्रतिपादयतः तत्रैव ध्वनिसंज्ञा सिद्ध्यति।" इति।

ध्वनिशब्दस्य व्युत्पत्तिविचारोऽपि प्रभाकृता टीकायामाटीकिता। तत्र तेन स्पष्टमेवोक्तं यत् ---

"ध्वनिशब्दस्य कर्त्तरि कर्मणि भावे वा व्युत्पत्तिसम्भवात्। एतत् त्रितयसम्बलितं काव्यमपि समुदायात्मकं ध्वनिरिति उच्यते। ... तेन वाच्योऽपि ध्वनिः वाचकोऽपि शब्दो ध्वनिः, द्वयोरपि व्यञ्जकत्वं ध्वनतीति कृत्वा। शब्दनं शब्दः शब्दव्यापारः न चासावभिधादिरूपः, अपि त्वात्मभूतः, सोऽपि ध्वननं ध्वनिः, उक्तप्रकारध्वनिचतुष्टयमयत्वात्।" इति।

तथाहि साहित्यशास्त्रे ध्वनिवादः वैयाकरणैरङ्गीकृतं स्फोटवादं व्यञ्जनाव्यापारञ्च समाश्रित्य प्रवर्तित इति निश्चप्रचम्। वैयाकरणैः क्वचित् तस्य ध्वनेः नित्यस्फोटात्मकशब्दस्य व्यञ्जकेषु अनित्येषु क्रमवत्सु अनर्थकेषु वर्णेषु प्रवृत्तिः प्रदर्शिता, क्वचिद्वा अनित्यवर्णाभिव्यक्तं स्फोटात्मकं नित्यं शब्दं बोधयितुं तस्य प्रयोगो विहितः। एवं काव्येऽपि व्यञ्जकः शब्दः अर्थो वा ध्वनिपदेन व्यपदिष्टः, शब्दार्थयोश्च यः व्यञ्जकत्वलक्षणः व्यापारः प्रसिद्धेभ्यः अभिधालक्षणातात्पर्येभ्यो विलक्षणः सोऽपि ध्वनिपदवाच्य इति प्रभाकृतां सुनिश्चितो राद्धान्त इति ध्वन्यालोके प्रतिपादितं ध्वनिस्वरूपमिति कृतं पल्लवितेनेति शिवम्।

****